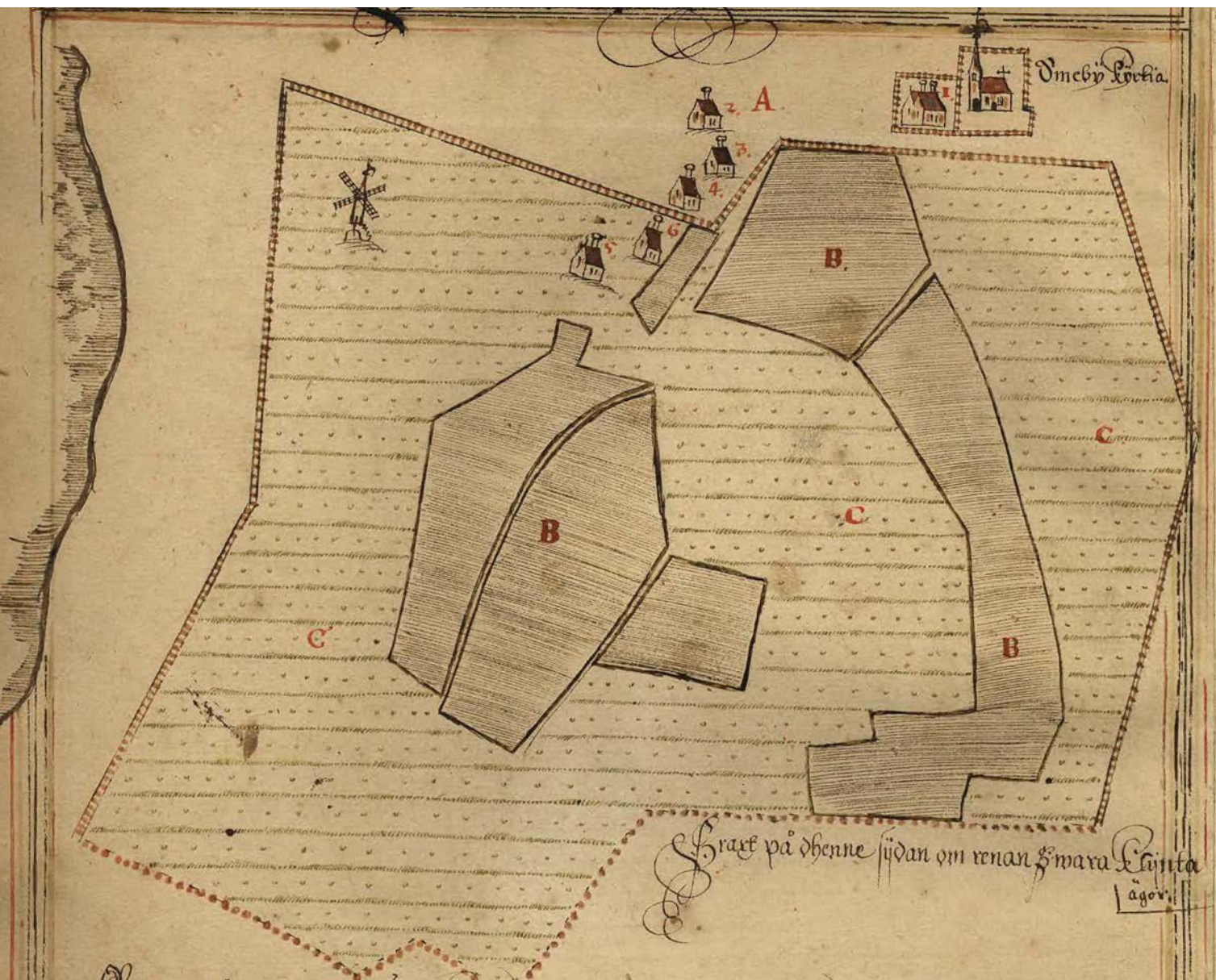

Smedby socken

Länsstyrelsen
Kalmar län

Smedby socken

Utgiven av:	Länsstyrelsen Kalmar län
Ansvarig avdelning:	Tillväxt och Miljö
Författare:	Ann Moreau
Omslagsbild:	Stora Smedby år 1641. Ur jordebok upprättad av Lantmäteriet
Karttillstånd:	Lantmäteriet, medgivande M2000/6165
Foto:	Ann Moreau
Kartor:	Ann Moreau
Illustrationer:	Elvira Laneborg
Utformning:	Carina Nanker
Tryckt hos:	XXXX, 2015
Upplaga:	500 st

Innehåll

Landskap att värna om	5
Senmedeltida gården	5
Bete på Stora alvaret	6
Södra Ölands odlingslandskap	7
Öländska gården	8
Byar och gården före 1300-talet	8
Byar och gården under sen medeltid	9
Enskifte och laga skifte	13
Gärdesgränser i Smedby socken	13
Gärdenas yta, omkrets och murar	16
Bete på Stora alvaret	27
Stora alvaret	27
Herdekulturen	27
Djurgårdsinrättningen	28
Utmarksdelningen	28
Alvarmarkerna	28
Statlig ersättning för alvarbete	29
Alvarbete i Smedby socken	30
Lilla och Stora Smedby samt Smedby	30
Stora Smedby	32
Alvlösa	32
Hammarby	32
Klinta	33
Kartor	34
Litteratur	34

Landskap att värna om

Senmedeltida gården

Att anlägga radbyar i laga läge och att skapa nya noga uträknade gården var ett sätt för storgodsägarna, främst kyrkan, att hålla reda på sina gårdar i byarna och räkna ut avkastningen från dessa. Projektets syfte har varit att se hur många av de stenmurar som omgärdade dessa ”nya” gården som finns kvar i landskapet idag i Smedby socken.

I Smedby socken återstår en fjärdedel av de medeltida murarna. Det finns flera förklaringar till att man tagit bort stenmurar. Längs landsvägarna har mursträckningar försvunnit vid vägbyggen. Stenmurarna var även ett hinder vintertid vid snö-drev.

I mitten av 1800-talet introducerades plogen på Öland vilket sammanföll med att enskiftet och laga skiftet var genomfört i de flesta byarna. Dessa två faktorer tillsammans med den stora folkökningen, hade säkert betydelse för att man utökade odlingen där det gick och att murar togs bort.

Efter andra världskriget satsade staten på att rationalisera det svenska jordbruket. Bland annat gavs lånegarantier till de lantbrukare som ville ta bort odlingshinder, däribland stenmurar, vilket skulle förbättra åkrarnas arrondering. Dessa rationaliseringsstöd fanns kvar en bit in på 1980-talet. I bygder där man främst var inriktad på odling, som exempelvis i Mörbylångadalen, kom ett stort antal lantbrukare att utnyttja statens lånegaranti.

Stora Smedby alvar.

Bete på Stora alvaret

På Stora alvaret liksom i övriga utmarker på Öland, var det länge fritt att låta djuren beta. Detta fortsatte även efter att utmarkerna hade delats upp i början av 1800-talet. Inte förrän i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet började man hägna på Stora alvaret.

Under senare delen av 1900-talet minskade betesdjuren på Stora alvaret och inte förrän i mitten av 1990-talet återupptogs betet igen i en större omfattning. Anledningen till det ökande intresset för att hålla djur på Stora alvaret var främst den statliga ersättning, landskapsvårdsersättning och miljöersättning, som kom lantbrukarna till del.

Idag är det sex lantbrukare som har sökt miljöersättning fördelade på fem områden på Ventlinge sockens del av Stora alvaret. Den sammanlagda sökta arealen uppgår till närmare 680 hektar.

I Mörbylilla söker två markägare miljöersättning av vilken en är djurhållare. I Ventlinge söker två markägare miljöersättning varav en håller djur. Den markägare som inte håller djur betalar en viss del till djurhållaren. Även i Sebbeby är det två

Förr var det vanligt att markägaren fick 20 % av miljöersättningen i arrende av djurhållaren när inget annat arrende utgick. Ofta finns det vatten ute i markerna för djuren att dricka men man behöver även köra ut vatten eller ordna med vattning vid gården.

Alla markägare/djurhållare är eniga om att en förutsättning för att djuren ska fortsätta att beta på Stora alvaret är att miljöersättningarna eller motsvarande finns kvar. Tillväxten är alldeles för dålig i dessa magra marker för att man ska kunna hålla djur här utan någon kompensation. De vidsträckta alvarskiftena gör också att stängsling och tillsyn av djuren blir mycket kostnadskrävande.

Under tidig vår väntar djuren på att få komma upp på Stora alvaret och beta. Nedra Västerstad.

Södra Ölands odlingslandskap

Sedan år 2000 är odlingslandskapet på södra Öland uppfört på UNESCO:s världsarvslista. Det öländska världsarvet är ett kulturarv inom kategorin levande kulturlandskap där lantbruket är en förutsättning för att det unika odlingslandskapet ska kunna bevaras och fortleva.

I äldre tider gjordes en indelning i inägojord och utmark. Inägorna bestod av åker och äng. Utmarkerna – alvaren och sjömarkerna – användes som betesmarker. I samband med jordbrukets omvandling under 1800-talet upphörde denna indelning av markerna på fastlandet och på andra ställen i Europa. Utmarken övergavs som en del av jordbruket och blev skogsmark. På Öland gav naturförutsättningarna inte denna möjlighet varför man bevarade den gamla indelningen. Idag odlar ölänningarna den jord som odlats sedan många generationer tillbaka och låter beta de marker som har betats i tusentals år. Detta är unikt och anledningen till världsarvsutnämningen.

För att fördjupa kunskapen om odlingslandskapet på södra Öland genomförde Länsstyrelsen under år 2011 en inventering av medeltida gärdesmurar och betet på Stora alvaret i socknarna Kastlösa, Stenåsa och Ventlinge. Under år 2012 gjordes en liknande inventering i socknarna Resmo, Mörbylånga, Sandby, Segerstad och Ås. För de övriga socknarna inom världsarvsområdet; Vickleby, Smedby, Södra Möckleby, Gårdby, Hulterstad och Gräsgård, har motsvarande inventering genomförts under år 2014.

Den första delen av projektet berör de medeltida stenmurarna i Smedby socken, det vill säga de murar som delade inägojorden och utmarkerna. Genom att studera de äldsta kartorna över de öländska byarna, rita in gränserna på dagens kartor och inventera dessa i fält, har det varit möjligt att redogöra för hur många av dessa stenmurar som återstår. De inledande avsnitten som beskriver det öländska samhället och bebyggelsen på Öland fram till senmedeltiden, bygger i stora delar på Jan-Henrik Fallgrens avhandling *Kontinuitet och förändring; bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e.Kr.*

Den andra delen av projektet har delvis utrett hur lantbrukarna i Smedby socken organiserar betet på Stora alvaret. Undersökningen har gjorts genom kartstudier samt telefonintervjuer med lantbrukare. Frågor som har ställts är till exempel: Hur fördelar markägare och djurhållare miljöersättningen? Hur hanterar man samfälligheter? Vem ansvarar för hägnaderna? Hur många djur och vilket djurslag betar?

Denna rapport redovisar resultaten från Smedby socken. De inledande avsnitten är desamma i alla sockenrapporterna. I arbetet med rapporten har även Pär Folkesson, Mörbylånga kommun deltagit.

Öländska gården

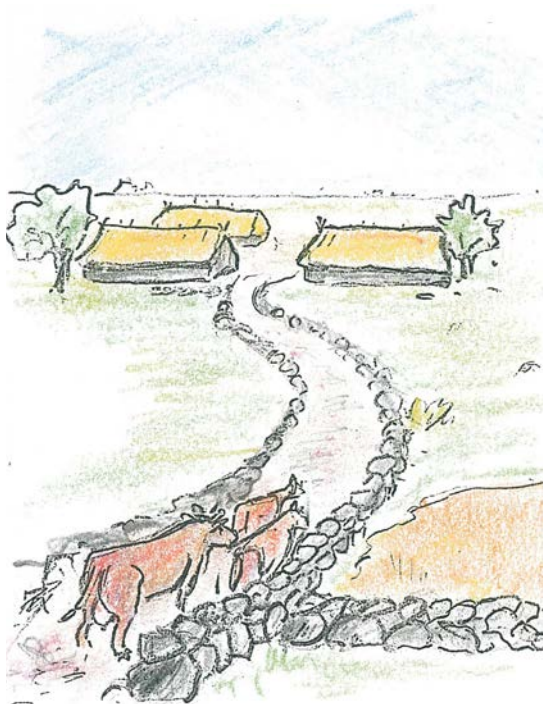
Byar och gården före 1300-talet

Den naturgeografiska miljön är grunden för att förstå de förutsättningar som stått människan till buds. På södra Öland är de naturliga förutsättningarna för jordbruk mycket tydliga. Den västra landborgen har på sin västra sida en 3 km bred kustslätt, Mörbylångadalen, där Ölands bördigaste åkerjord finns. Här har byarna utvecklat ett omfattande åkerlandskap där en lerhaltig morän utgör den främsta odlingsjorden. Bebyggelsen har lokaliserats till släntläge i landborgsbranten och längs Littorinavallen närmare kusten.

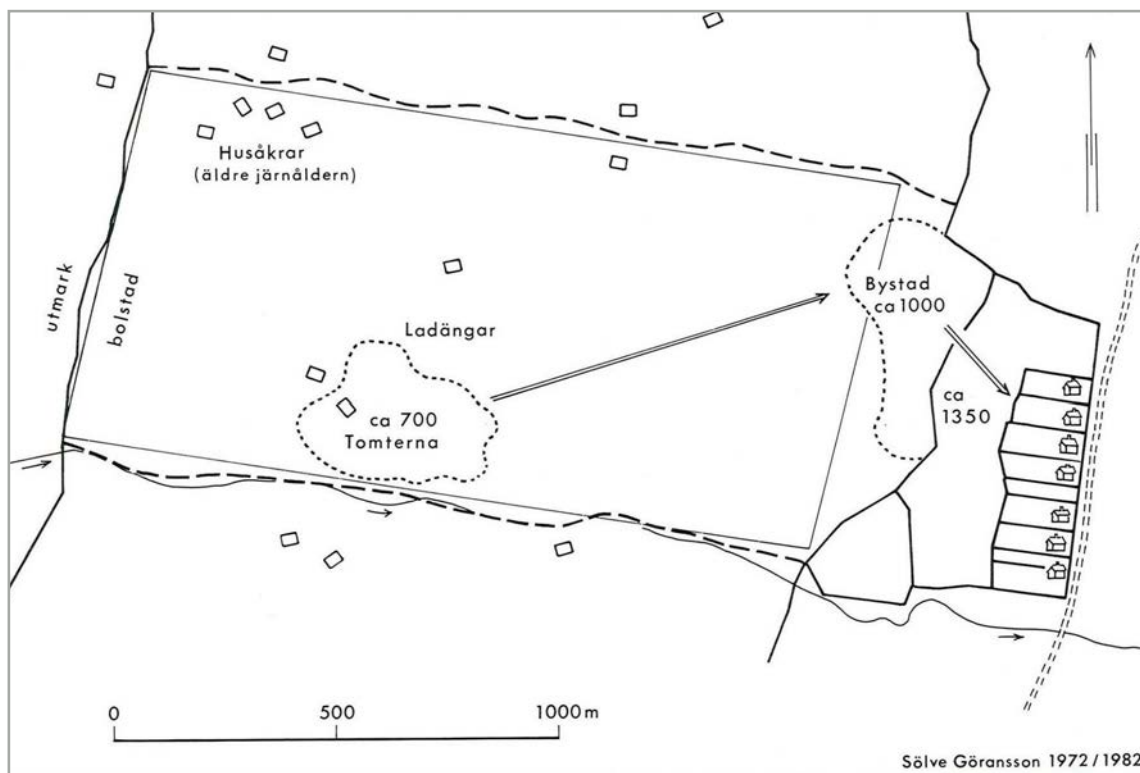
Byarna på sydöstra sidan har Stora alvaret i väster och sjömarkerna på den andra sidan utmed Östersjön. I området däremellan finns odlingsjorden. Här ligger bebyggelsen i torra lägen på strandvallarna.

Redan under järnåldern låg byarna tätt. Från romersk järnålder (200 e.Kr.) och framåt finns ett stort antal husgrunder och rester efter stenmurar. Hägnaderna skilde inägorna med åker och äng från betesmarkerna. Inom inägojorden utgjorde ängen den större delen. Åkrarna var små och gödslades regelbundet. Utifrån det stora antalet stenmurar som förekommer finns det anledning att tro att man bedrivit en typ av specialiserad boskapsskötsel, där fårfallor, kalv- och kohagar skilts från det magrare betet för ungdjuren.

Flera gravar från vikingatiden har grävts ut. Fynden från dessa gravar visar att det fanns stora sociala skillnader i järnålderns och den tidiga medeltidens samhälle. Däremot kan man inte utifrån gravfynd spåra någon öländsk aristokrati under senmedeltiden. Detta tyder på att den öländska överklassen någon gång under äldre medeltid helt mist sin ställning eller blivit uttraderad. Detta skulle kunna ha skett i samband med det våldsamma förlopp då Öland inlemmades i det svenska riket.

Fram till 1350-talet omgärdades de enskilt hägnade åkrarna och ängarna av stenmurar.
Illustration: Elvira Laneborg

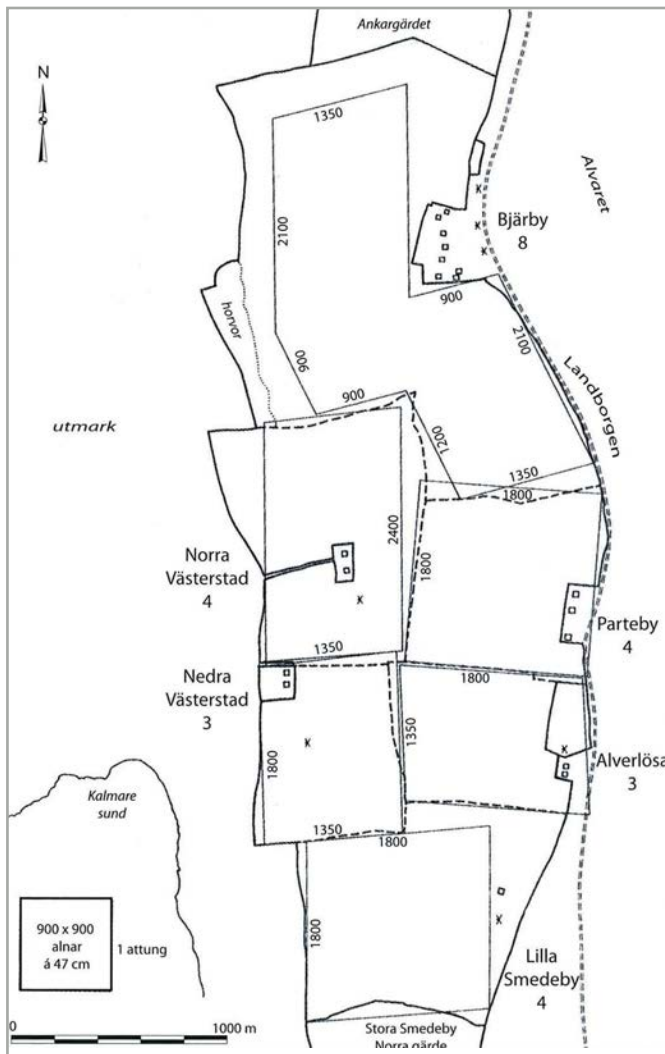
Den öländska bebyggelsen har flyttat flera gånger under förhistorisk tid. Skissen visar tre lägen; husåkrarna, tomterna och bystaden samt den medeltida byn. Karta: Göransson, 1984

Byar och gården under sen medeltid

Det finns flera förhållanden som tyder på att Öland införlivades i det svenska riket under tvång. Ön var under hela medeltiden och även senare, av stort intresse för makter på det svenska fastlandet. Omkring 40 % av gårdarna ägdes vid medeltidens slut av personer och institutioner utanför Öland: kronan, biskopsstolen i Linköping, klostren, riksaristokratin och det småländska frälset.

De stora förändringarna av Ölands bebyggelse skedde under mitten av 1200-talet och i början av 1300-talet. De vikingatida och tidigmedeltida

byarna organiserades då till en gemensamt utstakad radbytomt. Av Ölands drygt 300 byar blev cirka 200 reglerade till radbyar, vilka med få undantag ännu finns kvar idag. Byarna lades ofta i en hög och torr terräng där det tidigare kan ha legat enstaka gårdar eller gravfält. Även inägojorden omorganiserades helt efter nya geometriska metoder. Alla gårdarna i byn fick nu ett enda stort gärde med åkrar och äng. I och med detta fick byns odlingsbara jord sin maximala utbredning. Den mark som återstod var alvarmarker och sjömarker. Bakom denna våldsamma nyordning stod inte ölännarna själva utan storgodsägarna från fastlandet med kyrkan i spetsen.

Geometriskt utlagda gården till några av byarna i Kastlösa och Smedby socknar. Notera att alnen var 47 cm lång.
Karta: Göransson, 1971/Fallgren, 2006.

Gärde

Gärde är ett annat ord för inäga eller inägojord.

Gärdet var det område inom byn som bestod av åker och äng. För att skydda den växande grödan mot betande djur hägnades gärdet in. Om två byar hade gården som gränsade till varandra behövdes ingen mur mellan byarna.

Jordnatur

Begreppet jordnatur angav vem som ägde gården och om man betalade skatt eller arrende. Huvudgrupperna var: **skattegård, kronogård och frälsegård.**

Skattegården var den gård för vilken bonden betalade skatt. Redan under tidig medeltid lade kronan skatt på den jord bönderna odlade.

Kronogården ägdes av kronan. Den som brukade en sådan gård betalade arrende till kronan.

Den medeltida betydelsen av ordet frälse var att vara skattebefriad, det vill säga frälst från skatt. Frälsets jord-egendomar kallades **frälsegårdar**. Det världsliga frälset utgjordes av stormän och förmögna bönder som av kungen befriades från skatt om de var beredda att ställa upp i hans tjänst med man och häst i full rustning.

Med kristnandet uppkom även det andliga frälset. **Kyrkojord** kallades förr kyrkornas jordbruksfastigheter. Även klostren och biskoparna ägde gårdar.

Mantal

Mantal var ett mått på gårdens bärkraft. En gård som hade mantalet ett skulle kunna försörja en bonde och hans familj och dessutom betala skatt.

Mantalet existerar fortfarande som delningsgrund för jordbruksfastigheter.

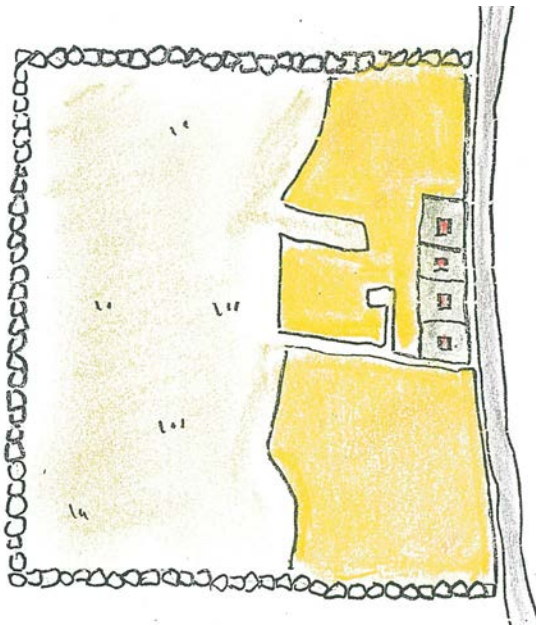
Socken

Ordet socken betecknade ursprungligen en församling i Svenska kyrkan (kyrksocken). På 1500-talet infördes sockenbegreppet även som enhet för fastighetsredovisningen (jordeboks-socken, senare jordregistersocken).

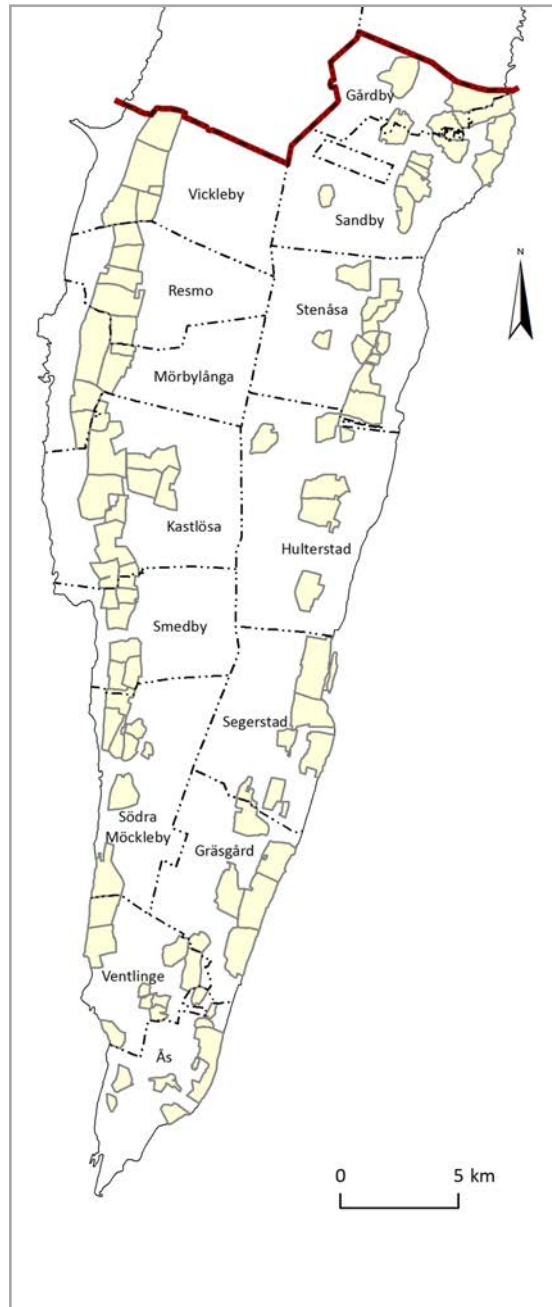
Kyrksocknen avskaffades som administrativ enhet vid kommunreformen år 1862.

Jordregistersocken fortsatte att användas fram till fastighetsdatareformens genomförande åren 1976 - 1995. Därefter förändras inte sockenindelningen.

Trots att socknen inte längre är en aktiv administrativ enhet är den fortfarande ett mycket levande begrepp på Öland.

Geometriskt utlagd by.
Illustration: Elvira Laneborg

Kartan visar socknarna och inägojorden (gårdarna) inom världsarvsområdet.

K A R T A
Sedver

HAMMARBY ÄGOR

Deriunum belagne Ull-jordar

SMEDBY PRÄSTEGÅRD och HERRNADEN NIKLINTA

Clands Tidra, Mot Gråsgårds Herad

och Smedby Secken

Författad vid Laga Riksdag År 1829.

Allmän

Enskifte och laga skifte

Enskifte och laga skifte var två stora jordreformer som berörde de öländska byarna under 1800-talets första hälft. Den stora förvandlingen var att all jord fördelades på byns olika gårdar. Bönderna blev inte längre beroende av varandra utan brukade jorden var för sig. Tanken med skiftet var att alla skulle få del i byns olika markslag. För de flesta byarna innebär olika markslag att varje gård fick en del av åkern och ängen i gårdet, liksom en del av alvarmarkerna och sjömarkerna. De murar som idag avgränsar åkerskiftena inom byarna är ett resultat av enskiftet och laga skiftet. Till skillnad från fastlandet, berördes inte bebyggelsen i de öländska byarna, utan gårdarna fick ligga kvar på samma tomter som tidigare.

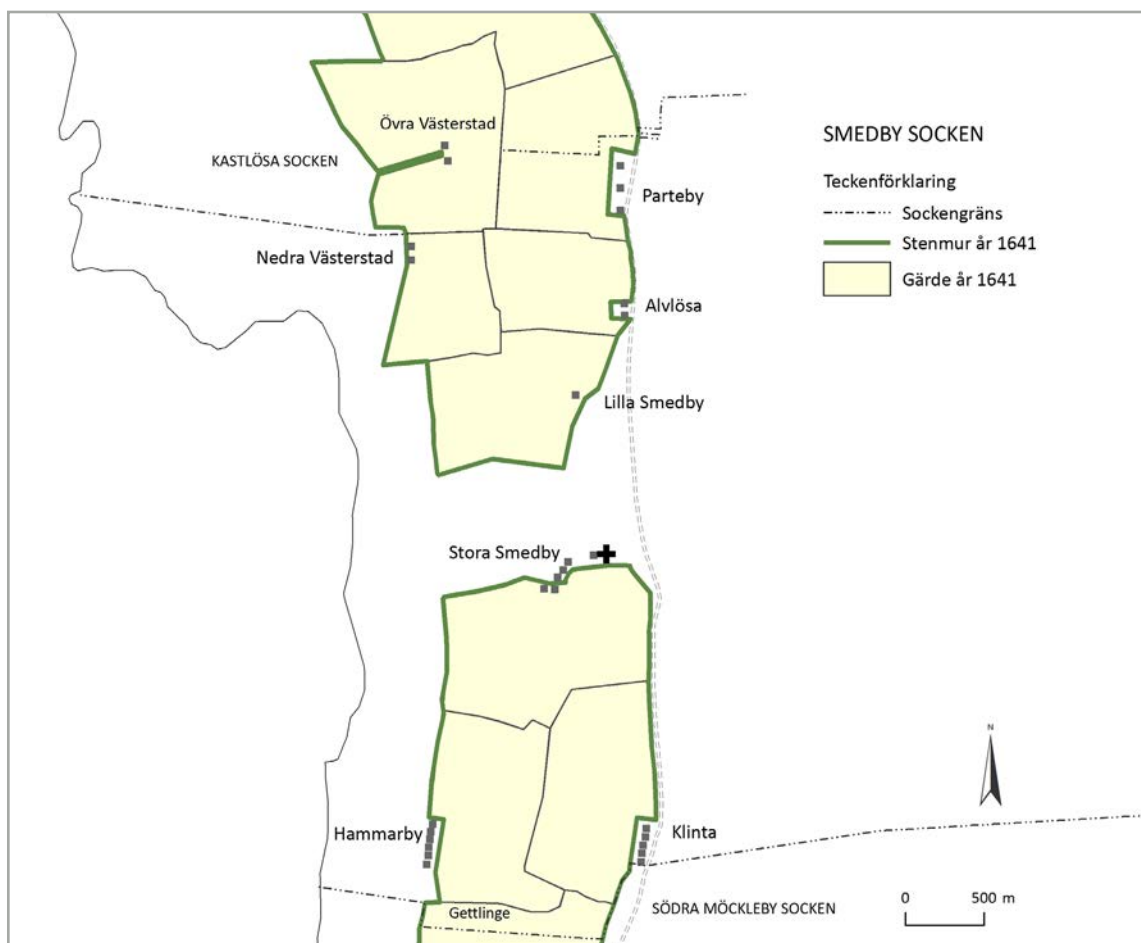
Byarna i Smedby socken lät skifta inägorna under första hälften av 1800-talet. I samband med skiftena gjordes ofta hemmansklyvningar. Hemmansklyvning innebar att en gård delades upp i en eller flera delar. Varje gård blev en självständig enhet. Hemmansklyvningen var en naturlig följd av att fadern dött och sönerna skulle dela på arvet. År 1494 förbjöds hemmansklyvning då staten befarade att en alltför liten gård inte kunde beskattas fullt ut. Från slutet av 1600-talet upprätthölls inte klyvningsförbudet av statsmakten helt men förbudet fanns kvar fram till slutet av 1800-talet.

Gärdesgränser i Smedby socken

Smedby socken omfattade under medeltiden den nuvarande socknen förutom att Parteby flyttades från Smedby till Kastlösa socken år 1885. Under medeltiden bestod socknen av sju byar med sammanlagt 27 gårdar. Drygt 78 % av gårdarna ägdes av fria skattebönder. Till frälsehläktorna som ägde gårdar i Smedby socken hörde bl.a. de högättade familjerna Trolle, Bielke och Bonde. Det världsliga frälset ägde en gård i vardera Nedra Västerstad, Parteby, Stora Smedby och Klinta. Under 1490-talet ägde Ture Trolle en gård i Hammarby som han skänkte till sin fru Birgitta i morgongåva. Kyrkan ägde en gård i Hammarby. Riseberga kloster i Närke ägde en gård i Hammarby. Att kyrkan och klostren ägde så många gårdar berodde på att man fått dem i gåva av rika frälsefamiljer. I utbyte mot gårdarna skulle kyrkans representanter be för att givaren efter döden skulle få en kortare tid i skärselden.

Morgongåva

I äldre tider ärvde inte äkta makar varandra utan endast barnen ärvde sina föräldrar. Bland de rika frälsefamiljerna var det därför vanligt att mannen gav sin hustru en eller flera gårdar i gåva på morgonen efter bröllopsnatten. Dessa gårdar skulle trygga hustruns försörjning om hon blev änka.

Bylägen och gärdesmurar i Smedby socken år 1641. De fyra nordliga byarna i socknen, Parteby, Nedra Västerstad, Alvlösa och Lilla Smedby, låg i gemensamt gärde med byarna i Kastlösa socken. De södra byarna, Stora Smedby, Hammarby och Klinta låg i ett gemensamt gärde som fortsatte ner i Södra Möckleby socken.

Antalet gårdar fördelade på jordnatur under 1540-talet

By	Skattegård	Världsligt frälse	Andligt frälse	
			Kyrka	Riseberga kloster
Nedra Västerstad	2	1	-	-
Parteby	3	1	-	-
Alvlösa	2	-	-	-
Lilla Smedby	2	-	-	-
Stora Smedby	4	1	-	-
Hammarby	4	-	1	1
Klinta	4	1	-	-
Totalt	21	4	1	1

Källa: Det medeltida Sverige, 4:3

Som underlag för undersökningen har de kartor som lantmätaren Ambjörn Larsson Ruuth upprättade år 1641 för Södra motet använts. Detta storskaliga kartverk är det äldsta kända över byarna på södra Öland. Kungliga lantmäteristyrelsen hade inrättats tretton år tidigare av Gustav II Adolf och det låg i den svenska stormaktens intresse att skaffa sig mer kunskap om riket. Förmodligen har byarna kartlagts i detta syfte. Varje by har karterats för sig med en tillhörande beskrivning som anger de enskilda gårdarnas jordnatur, storlek, antal tunnor utsäde, hur mycket hö ängen gav med mera. Lantmätaren har även ritat in vilka gränser som utgjordes av stenmurar vilket ger oss kunskap om vilka byar som låg i gärdeslag. Dessa stenmurar redovisas på sockenkartan med grön linje. För flera byar finns horvor och hag i utmarkerna men dessa har inte tagits med i denna rapport. Socken-gränsen och landsvägarnas sträckning bygger på 1940-talets ekonomiska karta.

Man kan anta att de gärdesgränser som fanns under 1640-talet har stor samstämmighet med de senmedeltida gränserna. Geometrin i kartorna är överlag relativt god, särskilt i närheten av bebyggelsen och åkrarna. Kartorna har rektifierats med ortofotokartan i färg från år 2011 som underlag. Även enskifteskartor och laga skifteskartor från 1800-talets första hälft samt den ekonomiska kartan från 1940-talet har använts som jämförelse med 1600-talskartorna.

Horva

Litet stenmursinhägnat område i utmarken som brukades för odling.

Hag

Litet stenmursinhägnat område i utmarken som brukades som äng eller för bete.

Vid fältinventeringen har gränserna delats in i två kategorier:

- befintlig stenmur i gärdesgräns
- annan fysisk markering, det vill säga gränsen går att uppfatta men utgörs av stensträng, väg, dike, et cetera.

Resultaten från fältarbetet har sedan digitaliserats och redovisas i kartorna över gärdeslagen. Byarna har markerats med en symbol för varje gård som anges på 1600-talets karta. Sträckorna utmed bytomterna har genomgående utmärkts som annan fysisk markering. Ofta består dessa gränser av sentida murar, staket eller häckar.

Teckenförklaring till kartorna

	Kyrka
	Gård
	Gärde
	Stenmur
	Annan fysisk markering
	Landsväg

Teckenförklaringen gäller för samtliga kartbilder på kommande sidor.

Gärdenas yta, omkrets och murar

Parteby, Nedra Västerstad, Alvlösa och Lilla Smedby

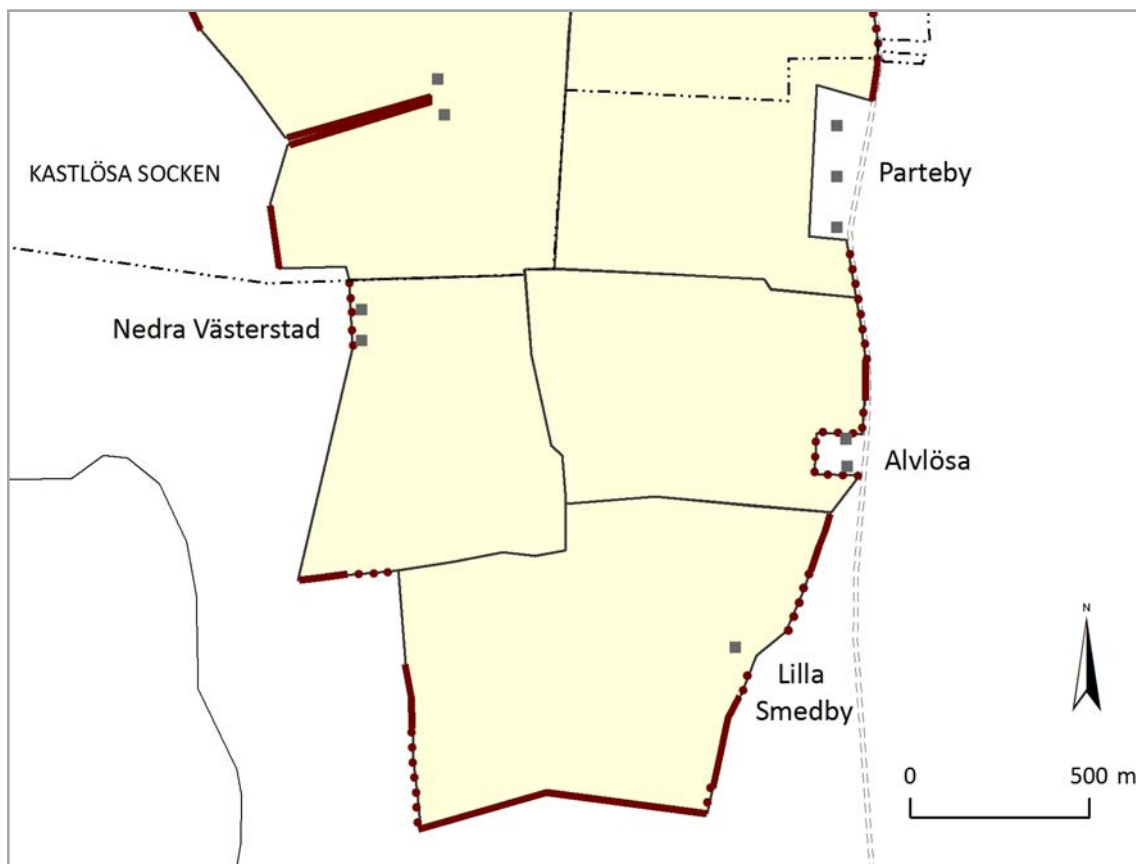
Parteby, Nedra Västerstad, Alvlösa och Lilla Smedby låg i gemensat gärde med angränsande byar i Kastlösa socken.

Parteby tillhörde under medeltiden och fram till år 1885 Smedby socken. Därefter kom byn att tillhöra Kastlösa socken. Parteby's gärde var 80 hektar. Eftersom byn gränsade mot Övra Västerstads och Bjärbys gårderna fanns bara gärdesmur i den östra kanten mot Stora alvaret. Idag återstår endast 120 meter av gärdesmuren i öster.

Nedra Västerstads gärde var 51 hektar. Byn hade bara gräns mot sjömarkerna i väster. Genom uppodling har det mesta av muren tagits bort och det återstår bara är en kortare sträcka om drygt 130 meter i den södra kanten.

Alvlösas gärde var 63 hektar och gränsade mot landsvägen och Stora alvaret i öster. Idag finns en sträcka om drygt 100 meter kvar längs landsvägen.

Gärdet till Lilla Smedby var 113 hektar. Byns gärde gränsade i väster, söder och öster mot utmarker. Sammanlagt återstår närmare 1 447 meter av gärdesmuren.

Gärden till Parteby, Nedra Västerstad, Alvlösa och Lilla Smedby.

Nedra Västerstad. En kort sträcka om 130 meter återstår av gårdesmuren i Nedra Västerstads sydvästra kant. Gärdet bakom muren.

Alvlösa. Byn hade bara en kort sträcka gårdesmur längs landsvägen. Muren är till största delen är borttagen idag. Bilden visar en del av Alvlösas gärde norr om byn.

I Lilla Smedbys södra gärdessträckning går muren i en trädridå. Gärdet ligger bakom träden.

Lilla Smedby. Gärdesmuren i väster går i kanten av landborgen. Gärdet ligger hitom muren.

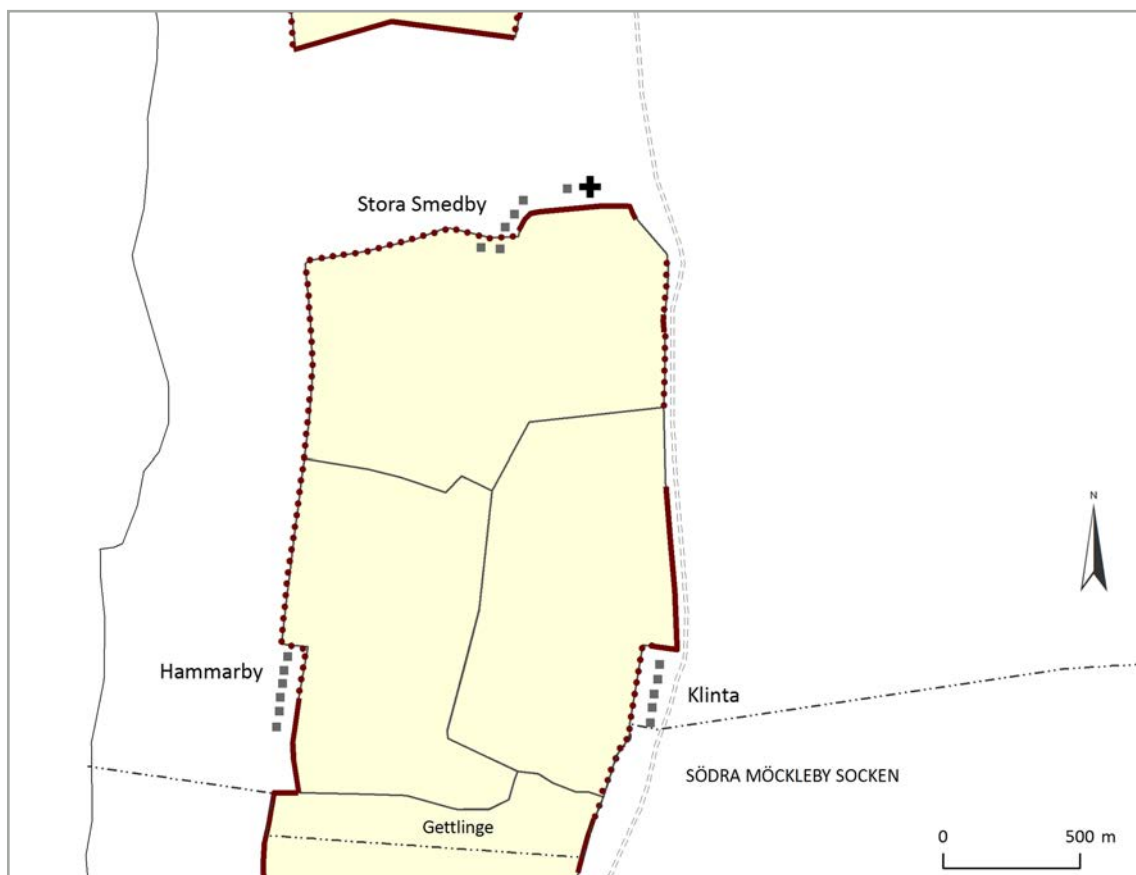
Stora Smedby, Hammarby och Klinta

Stora Smedby, Hammarby och Klinta låg i gemensamt gärdeslag med Gettlinge, Årsvik och Gårdstorp i Södra Möckleby socken. Gärdesmurar fanns längs den östra sidan utmed landsvägen, längs de västra sjömarkerna och i den norra gränsen av Stora Smedby.

Stora Smedbys gärde var 106 hektar. Idag återstår en mursträcka om 496 meter i den norrakanten, strax söder om kyrkan samt en 65 meter lång mursträckning utmed landsvägen.

Hammarbys gärde var 80 hektar. Av byns tidigare gärdesmur återstår en sträcka om 346 meter i gårdets sydvästra kant. Muren är en del av bygatan och går net till gränsen till Gettlinges gärde.

Klintas gärde var 84 hektar. Byn hade bara gärdesgräns i öster längs landsvägen. Idag återstår en 598 meter lång sträcka längs vägen samt 82 meter av den norra gränsen av bytomten.

Gärden till Stora Smedby, Hammarby och Klinta.

Stora Smedby. En sträcka om 65 meter återstår av gärdesmuren utmed landsvägen.

Stora Smedby. Gärdesmur söder om Smedby kyrka i gårdets nordöstra hörn. Gården ligger till höger i bilden.

Stora Smedby. Del av gärdesmuren i norr. I bakgrunden skymtarKlinta.

Hammarby. Gärdesmuren, här dold i grönskan, följer trädridån längs bygatan.

Klinta. Gärdesmuren följer landsvägens sträckning. Gärdet till vänster i bilden.

Klinta. Gärdesmur i den norra kanten av bytomten. Gärdet till vänster i bilden.

Sammanställning av gårdernas yta, omkrets och stenmurar

<i>Byar i gårdeslag</i>	<i>Gårdets yta</i>	<i>Gärdesmurar</i>	<i>Återstående murlängder</i>	
	<i>hektar</i>	<i>meter</i>	<i>meter</i>	<i>procent</i>
Parteby	80	7 801	1 727	22
Nedra Västerstad	51	-	-	-
Alvlösa	63	-	-	-
Lilla Smedby	113	-	-	-
Stora Smedby	106	5 690	1 591	28
Hammarby	80	-	-	-
Klinta	85	-	-	-
Totalt	578	13 491	3 318	25

Hammarby. Den nedre vägen går längs den västra sidan av gårderna till Stora Smedby och Hammarby. Idag finns inget kvar av den tidigare gårdesmuren.

Bete på Stora alvaret

Stora alvaret

Ordet ”alv” är namnet på jordlagret närmast under matjorden, och troligen är det detta ord som det öländska alvar syftar på. Det äldsta skriftliga be-lägget vi känner till för alvar finns från år 1550. Då anges att Ebba Eriksdotter Vasas gård i Skarpa Alby, Sandby socken, har ”*alvarjord, ond sädes-jord, hög jord och jämn*”.

Stora alvaret som egennamn förekommer för första gången, vad som hittills är känt, i de 1600-talskartor som använts i detta projekt. Lant-mätaren har bland annat skrivit på kartan för Röss-lösa: ”*På dhenne sydan räcker Stora Allware alt intil Rijstmo Kyrkia wids pass en mjöl här ifrå belägen*”.

Herdekulturen

De öländska alvaren har framförallt använts till bete. Här strövade hästar och ungdjur mer eller mindre fritt medan byarnas fårhjordar vallades av en herde. Det var vanligt att bylaget fungerade som vallag, det innebar att byn lejde en person som skulle vakta fåren. Herdarna kunde vara både män eller kvinnor. Bymännen fick betala efter det antal djur som herden ansvarade för. Ute på alvaren byggdes kojor som herden använde som skydd mot väder och vind under dagtid. Dessa vaktarkojor användes fram till sekelskiftet 1900, några troligen ända in på 1900-talet. På Stora alvaret finns ett stort antal rester efter vaktar-kojor vilka är de enda kvarvarande lämningarna efter den herdekultur som funnits på Öland.

Stora alvaret i Klinta.

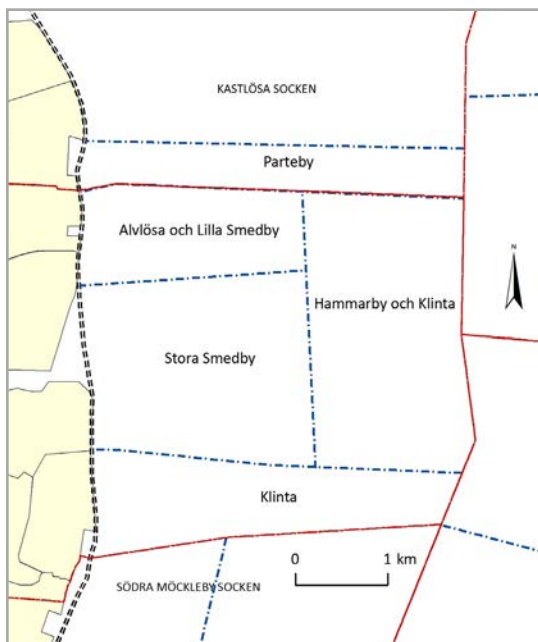
Djurgårdsinrättningen

År 1569 förklarade Johan III Öland som en frikal-lad jaktpark till kungen. Under slutet av 1600-talet utvidgades anspråken till att även gälla all skog och trädväxt, ekar och bärande träd på hela ön. Det var till exempel inte tillåtet att ens bryta grenar eller be-driva lövtäkt. De ursprungligen mycket hårda straff-ten för förseelser mildrades med tiden men ansprå-ken upphävdes inte förrän år 1801. Trots alla inskränkningar som djurgårdsinrättningen medför-de hade bönderna rätt att hålla betesdjur i markerna.

Utmarksdelningen

Gustav IV Adolf beslutade år 1801 att den kungliga djurgårdsinrättningen på Öland skulle upphöra. Markerna skulle fördelas enligt föreskrifter i ett kungligt brev och en kommitté tillsattes för att ut-föra uppgiften. Ordförande i kommittén var rytt-mästare Axel Adlersparre på Borgholm och Ottenby kungsgårdar samt fyra ledamöter. För varje socken undersöktes hur mycket delningsmark som fanns och för varje enskild gård tilldelades socknen fyra tunnland av utmarken. När byn hade fått sin del av utmarkerna var det upp till bymännen själva att be-stämma om utmarken skulle vara samfällad eller för-delas mellan varje gård inom byn. Ofta nyttjade byn alvarets utmarkslotter gemensamt medan sjömar-kerna skiftades mellan varje enskild gård. Utmarks-delningen för södra motet vann laga kraft år 1819.

Som ett resultat av utmarksdelningen byggdes de stenmurar som finns idag på Stora alvaret. Den första mur som byggdes lär ha varit den så kallade Mittmuren. De flesta murarna byggdes under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

Resultatet av utmarksdelningen på Stora alvaret i Smedby socken.

Mot

Under medeltiden var Öland i kyrkligt avseende indelat i två mot. Omkring år 1500 började moten även att användas som världsliga förvaltningsdi-strikt. Dagens kommunindelning överensstämmer med en yngre motindelning från år 1886.

Alvarmarkerna

Alla byarna i Smedby socken tilldelades skiften på Stora alvaret vid utmarksdelningen utom Nedra Västerstad. Nedra Västerstad fick sin del av utmar-kerna i de västra sjömarkerna längs Kalmar sund. Alvarmarkerna beskrivs som sidlänta med sand-blandad alvarjord på grusbotten men här finns ock-så områden där ”flisan överallt är synbar”.

Parteby's alvar redovisas i broschyren för Kast-lösa socken.

Sammanställning av gårdar och skiften inom utredningsområdet

By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat /samfällt	Antal gårdar vid skiftet
Parteby	3	1829	skiftat	2
Alvlösa	2	1825	skiftat	2
Lilla Smedby	2	1841	skiftat	2
Stora Smedby	4	1839	skiftet	9
Hammarby	4	1830	skiftat	10
Klinta	4	1830	skiftat	10
Totalt	19	-	-	35

Sammanställning av gårdar och skiften utanför utredningsområdet

By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat /samfällt	Antal gårdar vid skiftet
Nedra Västerstad	2	1829	skiftat	5
Totalt	2	-	-	5

Statlig ersättning för alvarbete

Under de senare decennierna av 1900-talet nyttjades alvaren i allt mindre utsträckning för bete. Alvarens magra marker fick stå tillbaka för de mer bördiga sjömarkerna. Under 1980-talet hade Naturvårdsverket planer på att göra delar av Stora alvaret till en nationalpark. Planerna genomfördes aldrig men medförde att statlig ersättning inte betalades till lantbrukare som lät sina djur beta på Stora alvaret. Inte förrän år 1994 fick lantbrukare med djur på Stora alvaret statlig ersättning i form av den så kallade landskapsvårdsersättningen.

Mellan åren 1996 och 1999 bedrev Länsstyrelsen i Kalmar ett projekt med stöd av EU:s fond LIFE-Nature. Projektet innebar att lantbrukare fick röjnings- och stängslingsarbeten utförda. Bland annat ingick delar av Smedby sockens alvarmarkerna i Life-projektet.

Idag är hela den del av Stora alvaret som tillhör Smedby socken utom Lilla Smedby naturreservat.

I och med Sveriges medlemskap i EU år 1995 blev all öppen och väl betad mark berättigad till ersättning och en särskild miljöersättning för alvarmarker infördes. När gårdsstödet infördes år 2005 ingick alvarmarkerna i detta stöd. År 2008 ändrades definitionen av vilka betesmarker som är berättigade till ersättning och alvarmarkerna upphörde att ingå i gårdsstödet.

Länsstyrelsen i Kalmar fastställde år 2007 en ny modell för miljöersättningar för alvarmarker på Öland. Enligt modellen ska grundvillkoren för miljöersättning för betesmark vara uppfyllda. Det innebär att markerna ska betas årligen, röjas vid behov, inte gödslas eller bevattnas et cetera.

Kartan visar byarnas skiften på Stora alvaret. Vid Sveriges inträde i EU var 60 % av Stora alvaret betat. Sedan miljöersättningarna infördes har betet ökat till drygt 90 %.

Alvarbete i Smedby socken

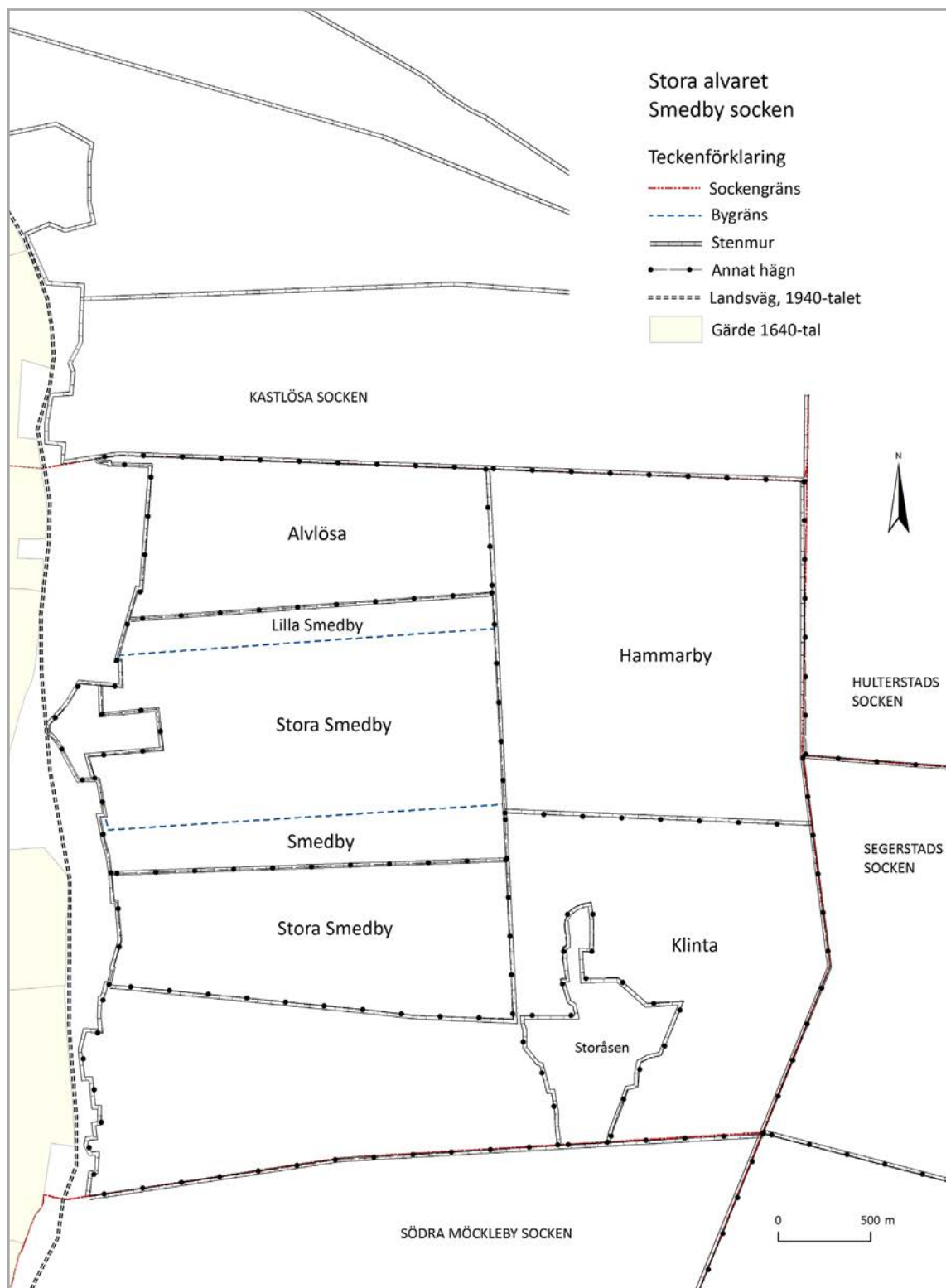
Lilla och Stora Smedby samt Smedby

Alvlösa och Lilla Smedby fick ett gemensamt område av Stora alvaret vid utmarksdelningen. År 1825 delade man upp skiftet i tre delar där Alvlösa fick de två nordliga delarna och Lilla Smedby området söder därom. År 1841 gjordes en hemmansklyvning där Lilla Smedbys alvarskifte delades i tre delar. Stora Smedbys alvarmarker lagskiftades år 1839. En av de nio gårdar som fick del av alvarmarkerna var prästgården. Idag finns det tre markägare till det stora alvarskiftet som betas.

Hägnen består av stenmurar som kompletterats med el-tråd. På våren innan betessäsongen börjar går man över stängslen. Området betas av 50 dikor med kalv samt en tjur. Vanligtvis finns det vatten i markerna men torrår kan man behöva öppna mot Hammarby för att djuren ska kunna dricka där.

Djurhållaren betalar en viss procent av miljöersättningen i arrende till markägarna. Djurhållaren till Smedbys alvar söker även miljöersättning på Hammarbys alvar men låter sina djur enbart beta på Smedbys alvar.

Ett mindre område i den västra kanten mot landsvägen betas av två till åtta hästar under betessäsongen. Skiftet är hägnat med stenmur som kompletterats med el-tråd. Det finns en källa som håller vatten ett normalt år men under torrår får man köra vatten till hästarna. Djurhållaren är även markägare.

Stora Smedby

Stora Smedbys alvarmarker laga skiftades år 1839. En av de nio gårdar som fick del av alvarmarkerna var prästgården.

Det sydligaste skiftet av Stora Smedby gränsar till Klinta i söder. Markägaren till detta skifte söker miljöersättning och hyr in djur från djurhållaren i Klinta. De djur som går på Klintas alvar går periodvis på Stora Smedbys södra alvarskifte. Hägnen består av stenmurar som kompletterats med el-tråd.

Alvlösa

Alvlösa och Lilla Smedby fick ett gemensamt område av Stora alvaret vid utmarksdelningen. År 1825 delade byarna upp skiftet i tre delar där Alvlösa fick de två nordliga delarna och Lilla Smedby den sydliga delen. Vid hemmansklyvningar har skiftena delats ytterligare. Genom sammanslagning består Alvlösas alvar idag av en fastighet.

Alvlösas alvarskifte gränsar i norr mot Övra Västerstad i Kastlösa socken, i öster mot Hammarby och i söder mot Lilla Smedby. Hägnen består av stenmurar som har kompletterats med el-tråd. Man går över stängslen varje vår inför betessäsongen.

Området betas av cirka 20 amkor med kalv och en tjur. Djuren får vatten vid en naturlig källa som finns inom skiftet.

Markägaren som också är djurhållare söker miljöersättning.

Hammarby

Vid utmarksdelningen år 1819 fick Hammarby och Klinta ett gemensamt område av Stora alvaret mot gränsen till Segerstads socken. År 1854 gjordes ett laga skifte där man delade upp alvaret mellan byarna. Hammarbys tio gårdar fick den nordliga delen medan Klinta fick den sydliga. Idag består Hammarbys alvar av sex fastigheter, en person äger två fastigheter medan en annan äger tre fastigheter. Man har inga bymöten längre.

Runt hela Hammarby alvar finns stenmur men inga murar mellan skiftena. Murarna har kompletterats med el-tråd. Man gör stängselöversyn varje vår innan betessäsongen. Området betas av 30-35 dikor med kalvar samt en Herefordtjur och en Simmentaltjur.

Till Hammarbys alvar finns två markägare som båda söker miljöersättning men bara en av markägarna håller djur.

Djurhållaren till Hammarbys alvar söker även miljöersättning på Stora Smedbys alvar men låter sina djur enbart beta på Hammarbys alvar. Båda skiften är lika stora. Mindre områden arrenderas av de båda djurhållarna som betalar en viss procent av miljöersättningen till markägarna. Mindre områden arrenderas av de båda djurhållarna som betalar en viss procent av miljöersättningen till markägarna.

Klinta

Vid utmarksdelningen fick Klinta dels ett eget alvarområde mot Södra Möckleby socken, dels ett område tillsammans med Hammarby. Vid laga skiftet år 1848 delades det södra området upp mellan byns tio gårdar. Vid laga skifte år 1854 delade Hammarby och Klinta upp det gemensamma alvarområdet. Klintas tio gårdar fick då den södra delen som låg i gräns mot det skifte man hade sedan tidigare. Idag består Klinta alvar av 14 skiften fördelade på sju fastigheter. Inom Klintas alvar ligger Storåsen där man odlar vall och majs.

Hela området är hägnat med stenmur som kompletteras med el-tråd. Hägnen går över varje vår inför betessäsongen, ett arbete som tar tre dagar. Sammanlagt betar här 250 nötdjur; cirka 75 dikor med kalv, 25 sinkor samt 150 kvigor. Det finns källor i markerna som håller vatten året runt. Djurhållaren som även är en av två markägare söker miljöersättning och betalar en viss procentsats i arrende till den andre markägaren.

Sammanställning av betad areal, antal markägare, djurhållare och djur

By	Areal i hektar	Markägare	Djurhållare	Antal djur	
				nöt	häst
Alvlösa	150	1	1	20	
Smedby, Lilla och Stora Smedby	102	3	2	51	2-8
Stora Smedby	292	1	1	*)	-
Hammarby	295	5	1	30-35	-
Klinta	405	2	1	250	-
Totalt	1 244	-	-	351-356	2-8

Det totala antalet markägare och djurhållare har utelämnats då en person kan äga mark eller vara djurhållare i flera byar.

*) De 250 djur som betar på Klintas alvar går periodvis på Stora Smedbys södra alvarskifte.

Kartor

Fastighetskartan, 2011

Ekonomisk karta, 1940-tal

Ortofotokarta i färg över Öland, 2011

Lantmäteristyrelsens arkiv

Avmätningar 1641, Ambjörn Larsson Ruuth

Utmarksdelningskarta 1819, 08-PUÖ-27

Enskiftes- och laga skifteskartor för respektive by

Litteratur

Axelsson, Roger/Janzon, Kaj/Rahmqvist, Sigurd. *Öland. Det medeltida Sverige 4:3*. Stockholm 1996

Dederling, Coco. *Uppföljningsprogram för världsarvet Södra Ölands odlingslandskap*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2007:13. Länsstyrelsen i Kalmar 2007

Ekstam, Urban/Forshed, Nils. *Svenska alvarmarker, historia och ekologi*. Naturvårdsverket. Stockholm 2002

Fallgren, Jan-Henrik. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e Kr*. Aun 35. Uppsala universitet. Uppsala 2006

Göransson, Sölve. *Tomt och teg på Öland: om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. Uppsala 1971

Göransson, Sölve. *Bebyggelseförflyttningar och namnkronologi på Öland*. NORNA-rapporter 26. Uppsala 1984

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Modell för miljöersättning från år 2007 för Alvarmarker på Öland*.

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Natur och kultur på Öland*. Länsstyrelsen i Kalmar län 2001

Magnusson, Ann-Charlotte. *Öländska stenmurar och något om rösen – Olika perspektiv på öländska stenmurar*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2002:06. Länsstyrelsen i Kalmar län 2002

Nordmark, Marie-Louise. *Ölands jordbruk i äldsta tid. I Öland I-III*. Lund 1949

Södra Ölands odlingslandskap är ett kulturarv och ett levande kulturlandskap som i många generationer utgjort grunden i ölänningarnas livsföring. För att fördjupa kunskapen om det öländska odlingslandskapet har Länsstyrelsen i Kalmar genomfört en inventering.

Murarna på Öland ser ungefär likadana ut men har olika ålder. De äldsta murarna är närmare 800 år gamla och går runt byarnas gamla åker- och ängsområden. En inventering har gjorts över hur många av dessa gamla stenmurar som fortfarande finns kvar.

Stora alvaret har varit betat i många generationer men inte förrän vid sekelskiftet 1900 började man hägna in byarnas alvarmarker. Det har därför varit av intresse att utreda hur lantbrukarna organiserar betet på Stora alvaret idag..

Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar